

L'urbanisme al *Dotzè del Crestià**

David Guixeras

En el primer i segon tractats del *Dotzè del Crestià*, Francesc Eiximenis va recollir una sèrie d'observacions sobre la situació i la forma de la ciutat que constitueixen una part important de l'edifici teòric de la seva enciclopèdia. És allí on el menoret defineix l'entorn urbà que ha de permetre al bon cristià –el lector ideal del text, tal com llegim al pròleg general– de dur una vida virtuosa. És l'objectiu primordial del tractat polític, que hi dedica íntegrament els capítols 43-68: *viure virtuosament* és la tretzena, i última, de les raons per a l'edificació de les ciutats, i és de bon tros la més prolixa (vegeu el requadre de la pàgina següent).

Tot i que l'enciclopèdia medieval és un gènere molt vinculat als ordes monàstics, Eiximenis pertany a un orde urbà convençut que l'home cristià només pot desenvolupar plenament la seva condició a la ciutat, considerada la forma primigènia de la convivència humana. Potser per això cap dels enciclopedistes anteriors no va poder arribar tan lluny com ho farà el menoret. El *Dotzè del Crestià* és una obra sense parió: un volum de 914 capítols que combinen amb gran naturalitat els tres sectors de la filosofia moral aristotèlica –ètica, econòmica i política– per oferir un retrat fidel de la puixant societat urbana i un sòlid context teòric per a les propostes amb què Eiximenis pretén modelar-la.

Eiximenis planta el seu arbre discursiu en el sòl d'una tradició que des d'antic s'havia demanat quines eren la situació i la forma ideals de la ciutat, però sap fer-lo créixer amb l'observació atenta de les urbs contemporànies i amb grans dosis de sentit comú. Un sentit comú afinat, sens dubte, amb la lectura d'una certa literatura política –els comentaris aristotèlics, per damunt de tot–¹ que analitzava amb precisió es-

colàstica les múltiples facetes de la societat urbana. Gràcies a aquest tractament, molts capítols del *Dotzè* abandonen l'esperit compilatiu de l'enciclopèdia per acostar-se als tractats sorgits en l'ambient dels comuns d'Itàlia, que fan propostes d'intervenció política en un context de notable autonomia de govern. Podríem dir ben bé que el *Dotzè* era, per al lector de les acaballes del XIV, una enciclopèdia en moviment, en construcció, ben diferent dels monuments del segle XIII (com ara els de Vicenç de Beauvais, Tomàs de Cantimpré o Bartomeu l'Anglès), que no es proposaven d'interpretar la societat urbana i que, per tant, no aspiraven a modificar-la.

Els estudis sobre les idees urbanístiques d'Eiximenis

El pioner en l'estudi de les reflexions urbanístiques del *Dotzè* va ser Josep Puig i Cadafalch (1936), en un treball que repassa la disposició urbanística de les ciutats medievals, amb orígens antics o bé creades *ex novo*, com és el cas de les bastides del Migdia de França, construïdes per ordenar els assentaments de població,² i d'algunes poblacions dels territoris guanyats per la Corona catalanoaragonesa a les Balears i a València (Sa Pobla o Vila-real). Destaca que les aportacions d'Eiximenis sobre urbanisme tenen a l'origen una font remota: «el que dixeren els grecs filòsofs». Aquesta observació s'adiu amb el costum

urbana del *Dotzè*. Compto aprofundir en aquestes qüestions a la meua tesi en curs.

1. Entenc «comentari aristotèlic» en un sentit ampli, que inclou obres com ara el *De regimine principum* de Gil de Roma, font segura d'alguns blocs de capítols del *Dotzè*, i les traduccions franceses de la *Política* i l'*Ètica* d'Aristòtil de Nicolau Oresme, les gloses de les quals són una possible font que convé estudiar.
2. Pel que fa a les bastides, Dubourg (2002) fa un esforç notable per caracteritzar les diferents tipologies que presenten aquests inseriments urbans, amb profusió de fotografies aèries.

* Aquest article desplega el contingut de la sessió del *Seminari de Literatura Medieval i Moderna* de la Universitat de Barcelona (19-01-09). Agraïxo les observacions dels assistents, especialment les aportacions de Josep Solervicens a propòsit del tòpic de l'elogi de les ciutats i de Lluís Cifuentes sobre la possible font dels conceptes de salubritat

Tretze raons per edificar ciutats al primer tractat del Dotzè del Crestià (caps. 1-68):

Per què comunitats e ciutats foren edificades ne qui primerament les edificà:

1. Honorar Déu (5-6)
2. Esquivar ignorància (10)
 - Quatre vies de coneixement a les ciutats (11)
 - Cinc matèries que s'aprenen a les ciutats millor que enlloc (12)
 - Provisions pedagògiques de l'Església i dels Estats (13)
 - Coneixements propis de cada estament urbà (14)
 - Ciutats, ciències i arts a la primera edat del món (15-17)
 - Segona edat del món: primers regnes, ciutats i estudis (18)
 - Els gots i l'arribada del coneixement a Europa (19)
 - Ciutats i ciències a Egipte i Grècia (20)
 - Multiplicació de ciutats i estudis a Europa (21)
3. Esquivar males cobejances (22)
4. Contrastar els mals homes i defensar-se'n (28-29)
5. Proveir a les necessitats dels homes (30-31)
6. Honesta alegria (32-36)
7. Donar a si mateixos perpetual fama (37)
8. Honorar una persona o un acte assenyalats (37)
9. Prodigiosa i per vanitat (37-38)
10. Servei especial de la cosa pública (39-40)
11. Necessitat de contractes (41)
12. Regiment del poble (42)
13. Viure virtuosament (43)
 - Debat sobre si tot bon home pot ser un bon ciutadà i tot bon ciutadà ha de ser un bon home (44-46)
 - Virtuts i obres pròpies del bon ciutadà (47):
 - Prudència (48-49)
 - Temprança (50-53)
 - Fortalesa de cor (54-64)
 - Justícia virtuosa (65)
 - Ampliació de la llista de virtuts dels ciutadans i els regidors (66-67)
 - Virtuts morals, intel·lectuals i teològals (67)

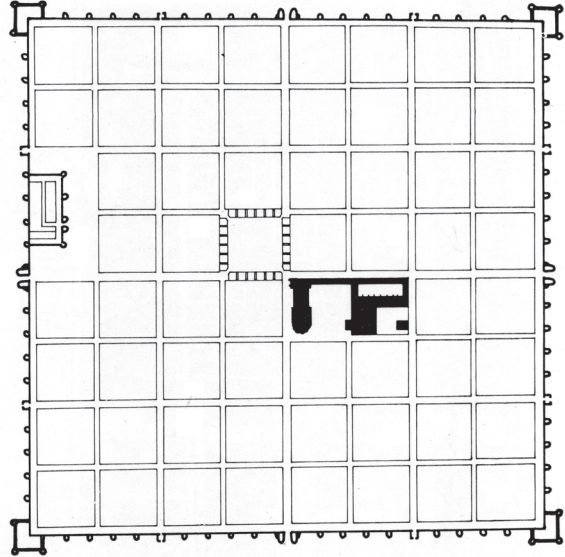
del menoret d'atribuir blocs sencers de capítols a fonts col·lectives que apuntalen les síntesis amb què tancarà, una darrere l'altra, les moltíssimes portes que s'han anat obrint dins l'edifici enciclopèdic. Puig i Cadafalch observa que, malgrat que la preferència per la plana és una herència de la democràcia grega (*Política* II, v, 1), la ciutat eiximeniana, amb quatre quarters dividits per dos carrers menors en creu, té més punts en comú amb les ciutats romanes que no pas amb cap de les ciutats gregues conegudes.

L'article de Puig i Cadafalch marca perfectament els límits del terreny de joc: el text eiximenià és un

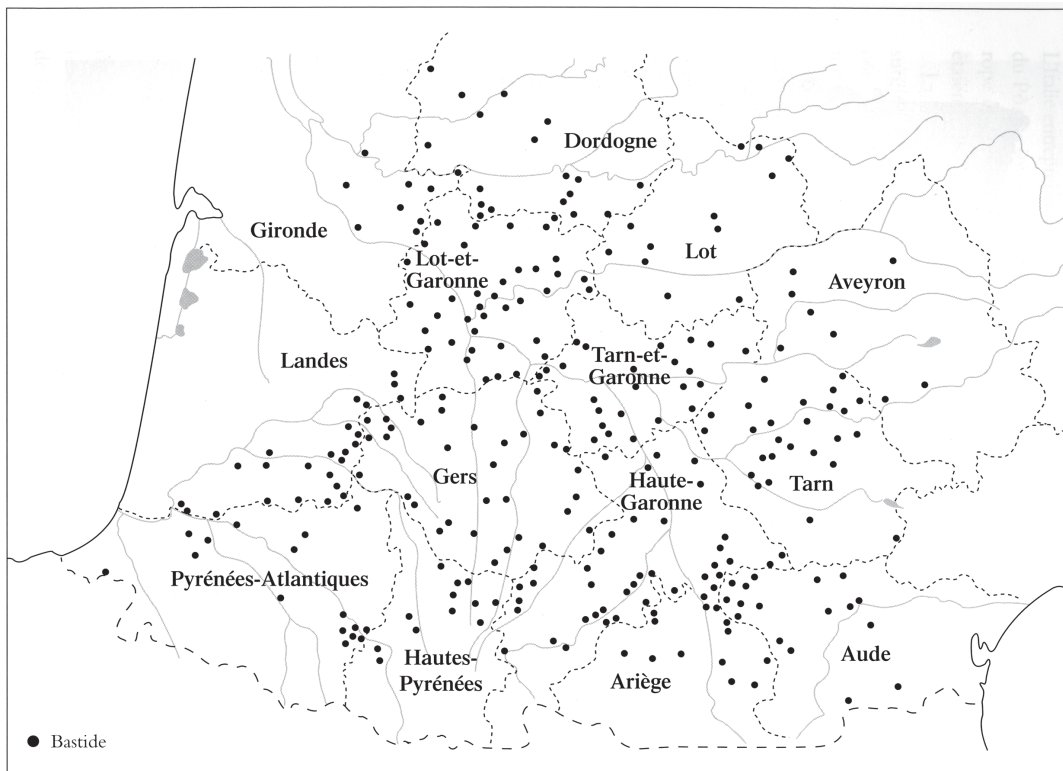
destil·lat de la tradició de les ciutats-estat gregues i del coneixement directe de ciutats de nova creació o amb orígens antics, entre les quals hi ha els *castra* romans que seccionaven la planta urbana en quatre quarters. Cap de les aportacions en llengua castellana i catalana no ha fet, a parer nostre, correccions substancials a aquestes observacions. Diversos autors –a Galmés (2000) en tenim una síntesi– han arribat a la conclusió que la ciutat ideal teoritzada per Eiximenis coincideix amb el model d'urbanització regular amb què s'havien planificat des de començament del segle XIV els nous traçats urbans de la Corona d'Aragó. En

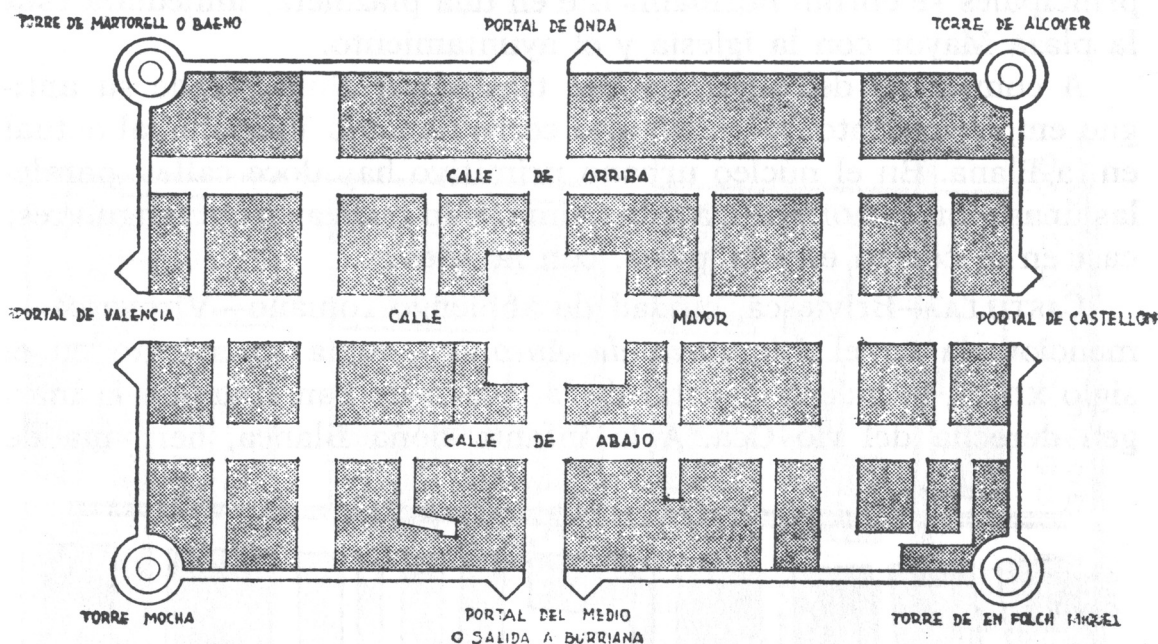
Bastida de Monpazier, a la Dordonya (Dubourg 2002).

Dibuix de Puig i Cadafalch, a escala 1/5000, del pla de la ciutat ideal descrita per Eiximenis.

Mapa de la implantació de les bastides al sud de França (Dubourg 2002).

Plànol de Vila-real (Castelló) al segle XVI (Torres Balbás 1987).

l'elaboració d'aquest ideal de ciutat hi haurien tingut una notable influència els inseriments urbans del llevant peninsular (com ara Vila-real: vegeu la il·lustració superior) i les Illes Balears, especialment les fundacions mallorquines que es van dissenyar segons la planificació ortogonal establerta a les *Ordinacions* de Jaume II de 1300.

¿Podem mesurar la incidència que haurien tingut en el text del *Dotzè* les transformacions urbanístiques que Eiximenis va viure en primera persona? Potser és altament significatiu que el quart de segle en què el menoret va residir a València (1383-1408) coincideixi amb el punt àlgid dels canvis urbanístics que va experimentar la ciutat: de les disset reformes que constitueixen, segons Sanchis Guarner, «les principals fites de la tasca urbanitzadora del Municipi medieval» entre 1378 i 1493, només les cinc darreres són posteriors a 1410. No és cap casualitat: pensem que al segle XIV el decòrum urbà és tema de discussió habitual al Consell General de València i que aleshores es creen organismes específics per al manteniment i embelliment de la ciutat, com ara la Junta de Murs i Valls fundada per Pere el Cerimoniós l'any 1358. Agustín Rubio Vela (1994) ha publicat i estudiat un bon grapat de documents, signats pels jurats valencians a la segona meitat del XIV i començament del XV, que revelen l'ideal polític i religiós que animava les preocupacions estètiques d'una oligarquia interessada a eliminar els vestigis islàmics del nucli urbà.

Aquesta línia d'investigació, que sens dubte encara pot deparar moltes sorpreses, ha estat també seguida per Josep Trenchs i Milagros Cárceles Ortí (1985) en un article ple de documentació valuosa procedent dels manuals de consells valencians de finals del segle XIV.

¿Quina influència real van tenir les ciutats contemporànies en l'elaboració de l'ideal de ciutat del *Dotzè*? Per bé que és impossible de computar, que aquesta influència va existir ho demostren, per exemple, les abundants referències a ciutats italianes que es presenten com a model d'autogovern, de participació i de producció de riquesa.³ No són ciutats qualssevol, sinó els grans comuns (ciutats lliures, no sotmeses a cap senyor feudal) del segle XIII, els estatuts municipals dels quals són rics en observacions urbanístiques. ¿I quines són les bases doctrinals del discurs d'Eiximenis? Manuel Antelo Iglesias (1985) ha estat potser l'únic historiador de l'urbanisme medieval peninsular que ha mirat d'analitzar el pòsit doctrinal del text d'Eiximenis, tal com s'exposa en el primer tractat del *Dotzè*. En aquest pòsit destaquen l'aportació agustiniana, corregida i complementada per Aristòtil i Ciceró, i el simbolisme de la Jerusalem celestial.

3. Gian Luca Potestà (2007: 168) ha destacat recentment l'abundància i la rellevància de les referències que fa el primer volum del *Dotzè* a les ciutats italianes.

Manuel Sanchis Guarnier, en un volum divulgatiu sobre la història de València, insisteix en la dependència del model eiximenià de ciutat respecte dels inurbaments de nova planta, d'una «concepció urbanística hipodàmica, prematur anunci del classicisme renaixentista, gens d'acord amb l'estructura de la València medieval on ell escrigué aquest llibre, però semblant a la disposició ortogònica que tenien Castelló de la Plana i Vila-real, construïdes després de la Reconquesta, segons el model de les 'bastides' d'Occitània, inspirades en el dels campaments romans» (Sanchis Guarnier 1997: 128). A començament dels anys setanta, Torres Balbás apuntava que la disposició planimètrica amb carrers tallats en forma d'esquadra es pot documentar en alguns centres de Navarra i Aragó (regió de frontera durant la Reconquesta) anteriors a les bastides occitanes. Sosté que la planimetria regular dels nous centres urbans sorgits a partir del segle XIII és hereva d'una tradició representada per Alfons el Savi: el monarca explica que el camp militar «es así como la puebla de la villa» i que s'ha de disposar seguint la forma del lloc, «luenga, cuadrada o redonda», amb la tenda del senyor al bell mig i respectant un ordre perfecte: «si fuera luenga [rectangular] deben dexar una calle en medio toda derecha; et si fuere cuadrada deben dexar dos o fasta quatro, las unas en luengo et las otras en travieso» (citada per Torres Balbás 1987: 113).

Aquesta línia de recerca ha estat explorada sobretot per historiadors italians, tant de l'urbanisme medieval com de l'ètica econòmica franciscana. El primer va ser, si no m'erro, Enrico Guidoni, el qual considerava com un fet de vital importància en la història de l'urbanisme la rapidíssima implantació dels ordes mendicants en les ciutats de l'Europa cristiana als segles XIII i XIV. Segons Guidoni (1981: 123), no és de cap manera casual que «la prima proposta concreta de 'città perfetta' umanistica», la reflexió teòrica més madura que ha arribat fins a nosaltres de tota la tradició urbanística de l'occident medieval, sigui la d'Eiximenis, un autor franciscà.

L'etiqueta «città perfetta umanistica» pot semblar-nos exagerada, perquè tant els models llatins d'aquestes referències com la interpretació que en

fa Eiximenis estan plenament arrelats en la societat medieval,⁴ però cal tenir en compte que la reflexió política eiximeniana, tal com ha destacat Gian Luca Potestà (2007), s'allunya dels grans referents medievals com ara Dante i Marsili de Pàdua i té molts punts en comú amb el que escriuran Poggio Bracciolini o Leon Battista Alberti, protagonistes de la vida civil italiana del segle XV. Fent més atenció que no pas Guidoni a l'esperit enciclopèdic del *Dotzè*, un altre historiador de l'urbanisme, Francesco Finotto, ha escrit que el model eiximenià de ciutat es pot considerar «il punto più alto di sintesi delle teorie estetiche medievali pertinenti alla città» (Finotto 1992: 96).

La manera com Eiximenis s'acosta a la tradició urbanística clàssica i medieval és característica d'un compilador. El menoret afirma que fa una síntesi dels materials acumulats per aquesta tradició, que, segons Francesco Finotto, es compon principalment de la tradició figurativa de la Jerusalem celestial (planta quadrada i estructura cúbica, segons Ap. 21, 10-21, traduïda iconogràficament en una forma que simbolitza la perfecció: el cercle), les bastides del Migdia francès i l'experiència dels ordes monàstics, sobretot a través de l'estètica de sant Bernat, fusionats en una idea articulada i unitària. Pel que fa a la Jerusalem celestial, és innegable la projecció profètica dels continguts d'urbanisme del *Dotzè*, sobretot en el primer tractat, on s'estudia la causa final —la terminologia és aristotèlica— de l'edificació de les ciutats. L'ideal estètic de sant Bernat, que aposta per la delimitació espacial de les formes, la proporció de les parts, la *integritas*, la *proportio* i la *claritas*, té molts punts en comú amb la ciutat d'Eiximenis: una ciutat viscuda i pensada amb racionalitat administrativa que no tolera la desproporció, la *vanitas* o les *mirabilia*. Pensem que en els capítols 37 i 38 del *Dotzè* Eiximenis aprofita l'abundància de fonts relatives a edificacions meravelloses o fetes per vanitat —un tractat sobre la ciutat dins un volum enciclopèdic no podia prescindir-ne—, però en fa una lectura freda i poc extensa. De seguida passarà a aspectes positius que li interessen molt més: la ciutat edificada per «servei especial de la cosa pública» (cap. 39-40), per «necessitat de contractes» (cap. 41), per «regiment del poble» (cap. 42) i per «viure virtuosament» (cap. 43-68). El tenor d'aquests capítols, especialment a partir del 41, és ben diferent del dels capítols 37 i 38: en comptes de limitar-se a acumular citacions i exemples —l'esca amb què Eiximenis, excel·lent narrador, aconseguia

4. Carlo Delcorno (1996: 53) reprèn gairebé literalment el fragment citat de Guidoni, però omet l'adjectiu *umanistica*.

Taddeo di Bartolo, 1413: representació simbòlic-formal de la circularitat de la ciutat eterna. La planta circular de Roma recorda la imatge de la ciutat perfecta, Jerusalem (Grohmann 2003).

atrapar els lectors—, el menoret elabora un discurs propi, fa teoria política amb tots els ets i uts.

El rebuig de la sumptuositat i el recargolament artístic és compartit per sant Bernat i Eiximenis, però això no vol pas dir que hi hagi d'haver una influència segura. Les fonts directes d'Eiximenis pel que fa als continguts d'urbanisme són molt difícils d'identificar. Enrico Guidoni (p. 194) sosté que el filòsof de Tunis Ibn Khaldun —diplomàtic al servei del sultà de Granada i estricte contemporani d'Eiximenis— va exercir una influència determinant en les idees urbanístiques del menoret. Tot i que no en tenim constància documental, Eiximenis hauria pogut conèixer l'activitat d'Ibn Khaldun i fins i tot hauria pogut coincidir-hi en algun moment, atès que el diplomàtic àrab va viatjar tot al llarg de la costa mediterrània i va ser ambaixador a la cort de Pere de Castella. Els seus *Muqaddimah*, o *Prolegòmens*, contenen observacions molt similars a les que llegim al *Dotzè*, però no tenim prou elements per assegurar que li va fer de model.⁵ Les tesis del menoret entronquen amb un pòsit clàssic comú a les tradicions de filosofia moral àrab i cristiana, representat sobretot per Vitruvi Pol·lió —el «Polus» del *Dotzè*—, que Eiximenis hauria pogut conèixer a partir del compendi de M. Cetus Faventius, molt difós a l'Edat Mitjana, o d'alguna font indirecta de naturalesa enciclopèdica, com ara les *Etimologies*

5. He consultat Khaldoun (1863-1868).

d'Isidor de Sevilla, que van servir, tot al llarg de l'Edat Mitjana, de promptuari dels principis urbans elementals. Tant Ibn Khaldun com Eiximenis van ser, a més, testimonis d'un procés de transformació urbana ràpid i efectiu, viscut amb especial intensitat a la ciutat de València.

Eiximenis fa un salt endavant respecte de la tesi augustiniana que qualifica la *civitas* com una associació de persones radicalment inestable, sorgida del pecat original i transitòria en el camí cap a la ciutat espiritual. Tant l'estructura de fons com els continguts del *Regiment* i el *Dotzè* tenen en compte aquest esquema escatològic, però Eiximenis eixampla la perspectiva per incidir en un aspecte —la reglamentació urbanística— que les enciclopèdies de l'alta Edat Mitjana havien desatès. Eiximenis es proposa descobrir quines disposicions urbanístiques afavoreixen la cohesió de l'espai social, perquè la millor garantia de la supervivència econòmica de la ciutat és el reforç de la dimensió social de l'individu. Amb aquesta aproximació es desvia del camí obert per sant Agustí i transitat per enciclopedistes tan allunyats en el temps com ara Isidor de Sevilla i Vicenç de Beauvais, i fa el salt, de la mà d'un Aristòtil molt mediatitzat, cap a la ciutat clàssica.

Segons Finotto, la novetat d'Eiximenis respecte dels enciclopedistes rau precisament en la superació del concepte de *civitas* augustiniana: una fràgil associació d'homes sense justícia ni preocupacions morals. En els capítols del *Dotzè* sobre la *translatio studii*, és a dir, la història de la transmissió del coneixement de ciutat en ciutat, fa l'efecte que per Eiximenis la idea, tan arrelada a la cultura medieval, que vincula la ciutat mundana a la història de la caiguda ja ha perdut actualitat. És innegable, en qualsevol cas, l'interès del menoret per analitzar les necessitats de les ciutats contemporànies al marge de discursos morals massa encotillats. Sobre l'esquema augustiniana Eiximenis hi projecta unes aspiracions escatològiques que sens dubte tenia (el profetisme eiximenià és un terreny que comença a sumar estudis seriosos), però això no el condiciona gens ni mica a l'hora de fer la seva proposta: la ciutat material fa possible, més que cap altra forma de convivència, el coneixement i l'exercici de la virtut.

Tant Guidoni i Finotto com Giacomo Todeschini i Paolo Evangelisti, historiadors de l'ètica econòmica franciscana, han posat de manifest l'estreta connexió que s'estableix, en el marc de la ciutat medieval, entre l'ofici de mercader

i la responsabilitat dels ordes mendicants com a educadors de la moral urbana.⁶ Els mercaders i els frares mendicants comparteixen un mateix desarrelament respecte de la propietat privada i coincideixen en la voluntat de modificar un esquema econòmic –i, per tant, un esquema de poder– que consideren radicalment injust: el que es basa en la propietat i en la immobilització del capital. Més endavant veurem que la ciutat ideal d'Eiximenis preveu que cada un dels ordes mendicants que hi conviu ocupi un dels quatre quarters; no es tracta de cap proposta nova, sinó de la constatació d'una divisió real de l'espai urbà que tenia com a finalitat poder obtenir al·moïna sense haver d'entrar en concurrència amb els altres ordes. I potser no és sobrer indicar que, segons afirma Eiximenis en el capítol 33 del *Regiment de la cosa pública* (389 del *Dotzè*), «solament mercaders són grans almoïners».

Eiximenis va saber inserir de manera coherent la figura del mercader en la descripció de la societat urbana. La ciutat ideal d'Eiximenis no es fixa ja com a objectiu principal l'autosuficiència que allunya els fantasmes de la revolta, a la manera de Tomàs d'Aquino, sinó que es projecta en una xarxa de relacions amb les ciutats veïnes que accentua la dimensió social de l'individu: és una ciutat marítima oberta als intercanvis de béns materials i de coneixements que permeten millorar la qualitat de vida del col·lectiu.

El seu model de ciutat perfecta és al mateix temps realitzable, perquè té en compte les necessitats de les persones que hi viuen i s'enriqueix amb l'experiència d'una llarga *peregrinatio studiorum* i d'una activitat de conseller que l'ha portat a conèixer realitats urbanes ben diverses: Oxford, Colònia, Ais de Provença, Bolonya, Roma, Ciutat de Mallorca, Barcelona o València. Eiximenis va poder observar de prop les dinàmiques urbanístiques (i urbanes) de ciutats marítimes tan actives, a les acaballes del XIV, com ara Barcelona o València –al mapamundi de la secció de l'*Ars Praedicandi Populo* dedicada a l'art de la memòria, la icona de Barcelona són les grans muralles que va fer construir Pere III a mitjan segle XIV–, però és molt probable que l'esca del seu interès per aquest tema fossin les ciutats angleses i els comuns italians, hereus de ciutats clàssiques on l'estructura reticular dels carrers i la disposició regular de les àrees habitades es conso-

lidaven amb nous projectes urbanístics àmpliament recollits a la legislació estatutària i fins i tot en la iconografia pública, com és el cas de les al·legories del bon i el mal govern pintades per Ambrogio Lorenzetti al Palau del Comune de Siena.

Ciutat material i ciutat espiritual

Resseguirem a continuació els elements que configuren l'ideal de ciutadà d'Eiximenis i sobretot algunes observacions de detall tocant a l'ordenació de l'espai urbà, bo i seguint l'ordre en què apareixen en el *Dotzè*, per tal que el lector es faci una idea cabal de com s'hi descabdella el fil del discurs. D'entrada constatem que el marc general a l'interior del qual s'encabeix –i pren sentit– la proposta eiximeniana és plenament augustiniana:

[Déu va atorgar a l'home] *natural inclinació de viure en companyia bé arreglada e bé endreçada, segons l'esperit e lo cors, qui sia apellada ciutat material, per tal que, atenent a aquesta material ciutat, conegués la ciutat espiritual que porta ab si, e guardant a aquestes dues ciutats e a llur bellesa e noblesa, desijàs aquella ciutat sobirana celestial, e desijant aquella, que faés obres per les quals la meresqués atènyer e posseir finalment.* (4, 8, 7-13)⁷

Tot seguit, Eiximenis s'entreté a desenvolupar la imatge metafòrica que li proporciona *La Ciutat de Déu* («segons que posa mosényer sent Agustí, la ciutat material bé ordenada en lo món imatge e figura és de la celestial ciutat»; 4, 8, 14-15) amb la tradicional referència al versicle de l'Apocalipsi (21,2). La funció estructural d'aquest capítol es fa del tot evident a l'últim paràgraf, on es relaciona el projecte literari del *Dotzè* amb l'aspiració cristiana d'assolir la ciutat de l'esperit: la consulta de l'obra d'Eiximenis farà més planer el camí salvífic del lector, que hi trobarà ben argumentats els mecanismes d'obediència a l'autoritat política i a les lleis que la sancionen.

El tema del primer tractat del *Dotzè* es desenvolupa a partir del model teòric de la teoria aristotèlica de la causalitat –tal com havia fet al pròleg general del *Crestià*:

7. Si no s'indica el contrari, les citacions eiximenianes que segueixen són del *Dotzè I, I*, i se citen a partir de Renedo (2005). Els números entre parèntesi indiquen el capítol, la plana i el número de línia a l'edició, sempre en aquest ordre).

6. Vegeu sobretot Todeschini (2002) i Evangelisti (2003).

La primera part d'aquest llibre sí és veure de la causa final, ço és que tractem per què los hòmens fan les ciutats e per què foren atrobades del comensament del món ençà. (5, 10, 5-7)

La història de les ciutats es desplega a partir de la ciutat bíblica de Jerusalem i beu de les *Etimologies* d'Isidor. El capítol 5 es tanca amb una presentació molt ràpida –però moralment allisonadora– de l'evolució de les agrupacions urbanes veterotestamentàries: de la prosperitat de les primeres ciutats cristianes, a l'esfondrada final per haver refusat la correcció dels predicadors i dels profetes enviats per Déu. Eiximenis sembla haver-hi volgut assentar la rellevància doctrinal del *Dotzè*.

Es tracta d'una operació semblant a la que havia fet dos anys abans en el text del *Regiment de la cosa pública*. L'opuscle projecta sobre el mateix discurs escatològic les observacions morals i doctrinals que segueixen. El fet que el versicle de l'Apocalipsi tot just esmentat aparegui al capítol 4 del *Dotzè* i al capítol 360, que és el quart capítol del *Regiment* no seria, doncs, una coincidència fortuïta. Convé recordar que, segons el pla inicial d'Eiximenis, l'actual tercer tractat havia de ser el primer de la sèrie. Així, l'incunable de Cofman (1499), única branca conservada de la tradició del *Regiment*, acaba amb aquestes paraules: «E açò sia dit quant al primer tractat d'aquest present llibre, lo qual s'apella del regiment de la cosa pública. Qui més voldrà d'aquesta matèria mire al procés d'aquest llibre, car aquí és tocada aquesta matèria en diversos llocs».

Tretze raons per a l'edificació de les ciutats

L'abat Senon (una font inventada), interrogat sobre «com edificaria novella ciutat» per un personatge enigmàtic però identificable: «lo príncep africà Polus», proporciona una sèrie d'instruccions urbanístiques. Es tracta d'unes observacions molt precises sobre la conveniència «que la ciutat sia edificada havent son portal principal a orient» (7, 14, 13-14). Els capítols 8-9 completen el vademècum per a una bona ordenació de la ciutat «a glòria e honor de Déu», primera de les tretze raons que, segons el

pla traçat en el primer tractat del *Dotzè*, van justificar l'edificació de nous inurbaments al llarg de la història secular de la *civitas*. La naturalesa diacrònica d'aquestes informacions s'observa clarament en la referència a un *modus vivendi* exclusiu dels ordes monàstics: els convents dels ordes religiosos s'havien d'edificar «en los extrems de la ciutat [...], distant l'un monestir de l'altre per eguals parts», i als frares se'ls havia d'assignar «vida necessària per tal que per excusació de cercar llur vida jamás no haguessen excusació d'exir de llurs monestís, ne d'anar per la ciutat» (8, 16, 14-17). Un altre element clau de la bona ordenació urbana és la dotació de «espitals... bé proveïts e vesitats per los regents» (9, 18, 14-15). L'*exemplum vitae* dels pagans de l'antiguitat es torna a afegir ara, a la manera augustiniana heretada del *Communiloquium* de Joan de Gal·les, per reforçar la tesi de fons: atès que «la fi per què los hòmens volen estar o edificar grans comunitats sí és car aquí es serveja justícia més que en altre lloc», convé recordar que «a aquesta justícia se volien acostar antigament los romans mesquins, cecs e idòlatres, quan, volent fer gràcies als déus falsos que adoraven, los edificaven temples e ídoles» (9, 18-19, 27-33).

El Polus eiximenià no pot ser ningú més que Vitruvi Pollus (Vitruvi Pol·lió), l'autor del tractat clàssic d'arquitectura. Trobem aquest 'Polus' citat altres dues vegades al *Dotzè*, sempre en context urbanístic i en un cas (cap. 106), com a autor d'un tractat *De edificiis*. L'autor del *De l'arquitectura* és, en la tradició d'aquesta obra, Vitruvi. En canvi, la tradició de l'*abbreviatus liber* de M. Cetius Faventius el presenta amb el nom de Vitruvi Pollio. La llista completa de les obres medievals que van centonejar el *De l'arquitectura* es pot llegir a Schuler (1999): són grans compilacions dels segles XII i XIII, que en fan un ús més aviat simplificador. Vegeu també el requadre de la p. 80.

La ciutat, antídoto contra la ignorància, la cobejança i la tirania

Al llarg del bloc de capítols 10-21 s'analitza la segona de les tretze raons que va justificar l'edificació de nous inurbaments al llarg de la història secular de la *civitas*: «esquivar ignorància». És la segona raó també

en prolixitat, només superada pels vint-i-sis capítols de la raó tretzena, «viure virtuosament». Aquestes són, sens dubte, les dues línies de força, les dues tesis principals del primer tractat: la ciutat és la seu de la cultura i de la virtut.

El valor pastoral dels frares franciscans arrela en la inclinació dels homes a la vida social, volguda per Déu, i es justifica amb l'encàrrec diví, rebut pel fundador de l'orde, de restar a les ciutats i no pas als deserts «per tal que per lur preicació tirassen les ànimes a Déu» (12, 25, 51-53). El menoret relaciona tot seguit els coneixements específics de cada un dels estaments socials i acaba amb una síntesi del tòpic de la *translatio studii*. La història de les ciutats comença a Enoc, poc després de l'expulsió del paradís terrenal, i acaba a París, Oxford i Cambridge, les grans ciutats universitàries de l'Europa de la baixa Edat Mitjana. Aquest llarg camí té com a fil conductor el progrés de la ciència i del coneixement, de ciutat en ciutat. El fet de situar l'origen del coneixement i dels estudis entre els fills d'Adam després de l'expulsió del paradís, tal com havia fet Flavi Josep a les *Antiguitats judaiques*, en comptes de situar-lo entre els egipcis, a la manera de Macrobi, Marcia Capella, Hug de Sant Víctor i Thierry de Chartres, permet a Eiximenis de presentar de forma ben harmònica la imatge augustiniana de les dues ciutats. La tesi defensada és que les ciutats es van començar a construir a l'orient després de l'expulsió del paradís, i una de les seves funcions és accelerar el retorn al paradís –la ciutat celestial– a través del cultiu del coneixement.

No tornarem a trobar referències urbanístiques específiques fins al capítol 24, ja en el tercer argument: «esquivar males cobejances». Aquest capítol penja de l'anterior, en el qual Eiximenis havia introduït la comparació entre Barcelona i Tarragona sobre la pauta del *De rebus Hispaniae* de Roderic Ximénez de Rada (I, v), i es desvia del fil central del discurs per mostrar «incidentalment... com Barcelona és noble ciutat». L'avantatjosa situació geogràfica de Barcelona, amb «còpia d'aigua» i arrecerada del vent de migjorn per la muntanya de Montjuïc, n'afavoreix la prosperitat, però és sobretot «per gràcia de Déu» que la ciutat «creix totstemps e es millora per mar e per terra». Eiximenis arriba fins i tot a afirmar que, mentre que Tarragona no es va edificar correctament, «Barcinona és mills e pus bellament edificada que ciutat que hom sàpia al món» (24, 49, 18-19).

Bona part d'aquest capítol –escrit probablement a Barcelona, poc abans que Eiximenis es traslladés,

l'any 1383, a València, on devia redactar la major part del *Dotzè*– l'ocupa una llarga sèrie d'observacions astrològiques que Eiximenis diu haver extret d'«Alí Rafal en son *Judiciari*». És especialment important el fragment on s'afirma que, per tal que la ciutat pugui treure profit d'una situació privilegiada «per costil·lació natural inclinant», li convé defugir «excessives honors, car aquí li fallia la fortuna» (24, 49, 26-27). Sempre segons aquesta font astrològica, l'operació que equilibra la justícia social i és, doncs, garantia de pau urbana consisteix a promoure de manera sostinguda l'activitat mercantil i a tenir ben controlat l'estament dels homes generosos, molt propens a les lluites de faccions. Darrere d'aquesta font s'hi amaga, com passa tantes vegades al llarg del *Dotzè*, una idea ferma d'Eiximenis.

L'elogi de Barcelona presenta els principals requisits retòrics del gènere del *laus urbium*. Un d'aquests requisits era precisament la referència a l'antiguitat de la ciutat. La figura mítica d'Hèrcules, fundador de la ciutat de Barcelona, permet a Eiximenis d'anticipar una de les tesis fonamentals del discurs polític del *Dotzè*: el governant que es fa assessorar per consellers íntegres s'estalvia de caure en les temptacions tiràniques i aprèn a controlar la seva cobejança carnal, i per tant a ser un home temperat. La convivència, l'intercanvi de coneixements i de comportaments virtuosos entre els ciutadans –sosté Eiximenis amb paraules atribuïdes a Hèrcules– és el correlat cívic de la funció educadora que exerceixen els consellers savis a la cort reial:

ço qui és als ciutadans llei e bona informació, açò és al príncep magisteri de persones notables qui l'informen de usar de bon seny e de fer obres nobles e altes [...] Per aquestes coses apar com l'hom qui viu comunament deu desijar d'estar en bones ciutats e en grans, e açò per tal que per diverses informacions puixa refrenar ses males cobejances, així com tocava lo primer motiu d'aquesta terça raó principal. (24, 50-51, 62-70)

El capítol 28 enceta la quarta raó per a l'edificació de ciutats («per defensar, e per contrastar e a dissipar la malícia, e violència e força dels hòmens»; 28, 60, 6-8), i segueix la *Història escolàstica* de Pere Comestor i les *Etimologies* d'Isidor de Sevilla per resumir els orígens de la tesi principal de la filosofia política augustiniana. Nembrot, a més d'inaugurar una llarga sèrie de governants tirànics, va ser també «lo primer qui trobà de coure rajola, e lo primer qui après lo diluvi féu ciutat, e lo primer qui per sa defensió féu

ciutat fort e de terrible edifici» (28, 61, 56-58). Mentre que la història confirma l'estreta relació entre la ciutat i la tirania, la tesi que sosté que només les «grans ciutats e poderoses» es poden defensar dels tirans té el suport de la història viscuda: «E açò serven vui de fet les grans e notables ciutats d'Itàlia, qui contínuament entenen a aterrar los tirans qui es lleven contra elles e a defendre's d'ells poderosament» (29, 62, 14-16). Vet aquí un altre elogi –tot i que el *vuy* 'avui' d'Eiximenis és el de les senyories, evolució natural dels comuns rosegats per les lluites de faccions– de l'autonomia política de les ciutats del nord i el centre d'Itàlia.

La ciutat mediterrània: un espai alegre

La ciutat medieval s'ha descrit tradicionalment com un espai tancat, subordinat a les necessitats defensives.* Eiximenis, però, elabora un ideal de ciutat que, sense abandonar l'herència del *castrum*, es projecta cap a l'exterior; segons el model reconegut de les grans urbs marítimes de l'Europa mediterrània. Ben poc després d'haver precisat que les ciutats satisfan plenament les necessitats bàsiques dels homes (cinquè argument, cap. 30-31), desenvolupa la tesi que s'hi pot experimentar també un «honest plaer e alegria» (32, rúbrica). És el sisè argument, analitzat als capítols 32-36, dels quals el 35 tracta *Quals ciutats són pus aptes a pendre alegria en aquesta nostra mar apel·lada Mediterrànea* i actualitza el concepte aristotèlic d'eutrapèlia en el marc de la ciutat mediterrània. Segons el menoret, les millors ciutats «engir aquesta nostra mar» són:

ciutats marines, qui han plasent siti e aigües en còpia, car aitals ciutats donen a l'hom tota espècie d'alegria, car per la mar donen a l'hom bell esguard, e sovint novelles e molta abundància de coses necessàries; per la terra dilaten lo dit esguard, donen plaer de deportar-se, e d'anar sens enuig, e dilaten a hom lo cor. (35, 75, 6-10)

* Precisament, Francesco Finotto titula *La città chiusa* (1992) el volum sobre les teories urbanístiques de l'Edat Mitjana al segle XVIII, mentre que a *La città aperta* (2001) tracta de les teories urbanístiques modernes.

Contra la ciutat insòlita

Els capítols 37-38 ofereixen una breu síntesi de les raons setena, vuitena i novena: la setena («donar a si mateix [= als fundadors] fama perpetual», 37, 79, 5-6) és desestimada *tout court*, la raó vuitena («per honor de alguna asenyalada persona o de algun assenyalat acte d'aquella»; 37, 80, 32-33) rep un breu comentari per desautoritzar-la tot seguit i la novena («prodigiosa [...] car quan alguns veien que podien fer algun edifici assenyalat o meravellós, e qui havia alguna excel·lència especial, llavors posaven-lo en execució»; 37, 80, 47-49), és glossada més *in extenso*, amb uns quants exemples, sense arribar a desaprovar-la. El menoret exemplifica aquesta última possibilitat amb un nombre limitat de casos (ciutats històriques i ciutats literàries) entre els quals hi ha Venècia i Troia, que va ser «edificada... per art filosòfica en tal disposició que cascun carrer era mur, e no hi havia sinó una porta... segons que pots a ull veure si atens a la figura sua que comunament s'ensenya» (37, 80, 52-55). En connexió amb la raó setena, Eiximenis oferirà, ja al capítol 38, alguns exemples de «meravellosos edificis del món fets per vanitat». La font adduïda és el *De les meravelles del món* de Solinus en el cas de «la imatge del sol apel·lada lo gran coloseu» que es va edificar a l'illa de Rodes, però el text sembla provenir de les *Etimologies* isidorianes. Altres exemples incorporats per Eiximenis són el temple de Diana a l'illa de Delos, la torre de Nembrot a Babilònia, el temple de Salomó, diversos coliseus i un edifici construït per Hèrcules a la regió del Pont en una «gran rocha de marbre» que «seu sobre quatre cranchs, tot sospès alt sobre ells», una construcció fantàstica que el menoret va trobar descrita en el *De les meravelles del món*. En acabat, Eiximenis relativitza l'interès que poden tenir aquestes edificacions meravelloses, sense arribar a mostrar l'acrimònia amb què altres autors havien censurat la *libido aedificandi*:

D'aquests edificis e coses meravelloses ha sens fi en Roma e per tot lo món. Emperò per tant quant la intenció d'aquests era vana e pompàtica, e de poca valor e digna de gran reprensió, per tal de present no me'n cur de contar més de llurs edificis e de llurs vanitats. (38, 83, 63-66)

Eiximenis aprofitarà encara l'enciclopèdia isidoriana (XIV, VI, «de insulis») per oferir, al capítol 39, informació geogràfica, realista i fantàstica, sobre les illes de

Exemple de miniatura, amb el rei Priám, del còdex cod. Bodmer 78, f. 18v.

La figura de Troia «que comunament s'ensenya» és probablement una imatge associada a la difusió literària de la matèria troiana, com testimonien els nombrosos exemples de miniatures medievals sobre aquest tema. Vegeu, com a exemple, les del manuscrit de la *Història de la destrucció de Troia* de Guido de Columnis a la Fundació Martin Bodmer de Colònia (cod. Bodmer 78), a www.e-codices.ch/bibliotheken/

cb/cb_fr.htm). En aquest còdex, datat pels volts de 1370 i ornat amb 147 miniatures de Giustino da Forlì, s'hi representen, dins un conjunt arquitectònic que correspon a la Venècia gòtica, els principals esdeveniments de la guerra de Troia. Més endavant, en un fragment del capítol III del *Dotzè*, llegirem una altra referència a una font iconogràfica («segons que és açí pintat») que no es va arribar a incorporar al text.

Sicília, Sardenya i Còrsega. La figura de Polus reapareix al capítol 40, que prossegueix la desena raó («servei especial de la cosa pública»). En aquest cas s'explica que l'emperador Dioclecià, «sabent que Polus, hom subtil mecànic, havia primerament ensenyat de fer en les ciutats *theatrum*, ço és solemne plaça, [el] féu gran hom e gran ric hom» (40, 87, 21-23). Eiximenis descriu tot seguit la forma del teatre i també la de l'amfiteatre. (Em sembla improbable, en aquest cas, que el text isidoriana fos l'única font d'Eiximenis, atès que les *Etimologies* amb prou feines descriuen aquests edificis.)

Definició de ciutat

El segon tractat (cap. 69-356) comença amb una definició de ciutat extreta, segons afirma, de l'*Informatori* d'Agellius (deformació d'Aulus Gellius), però que pro-

bablement procedeix d'algun comentari medieval de la *Política* d'Aristòtil:

«*Civitas est congregatio concors multarum personarum ad invicem participancium, bene composita et honorabilis, ordinata ad vitam virtuosam, et sibi sufficientem*». E vol dir aitant que ciutat és congregació concordant de moltes persones participants, e tractants e vivents ensems, la qual congregació deu ésser bé composta, e honorable e ordonada a vida virtuosa, qui és a si mateixa suficient e bastant.

A partir del capítol 70 Eiximenis desglossarà aquesta definició de ciutat i n'estudiarà els vuit elements en una anàlisi molt detallada del concepte de ciutat i dels elements essencials de la vida urbana. El primer dels conceptes analitzats és «congregació», un terme clau

en la definició aristotèlica de ciutat (reprès per tots els teòrics, des de Ciceró fins a Marsili de Pàdua).

La primera part de la dita difinició és que la ciutat és congregació, ço és ajustament, car, com havem ensenyat en lo primer tractat d'aquest llibre, la ciutat és ajustament, lo major qui sia al món, de persones civils e habitants ensems. Car ensenyat havem que la ciutat en sa congregació és a si bastant a viure, e no ho és neguna casa singular, ne carrer, ne castell ne vila, parlant comunament e encara atenent a açò que davall havem a tractar en aquest segon tractat present. (70, 151, 5-11)

Eiximenis es pregunta, seguint la fórmula de la *quaestio* escolàstica, «si podem posar cert nombre en la congregació de la ciutat o no; car de fet nós havem oïdes nomenar algunes ciutats tan grans que és gran meravella» (70, 151, 13-15). Aquest seria el cas de Babilònia o Nínive, entre les ciutats bíbliques; de Roma; de les ciutats cristianes de París i Constantinoble i d'algunes ciutats islàmiques, com ara El Caire i Alexandria; i n'hi ha també de minúscules, com ara a l'illa de Sardenya, «on cascuna rectoria és quai un bisbat» (70, 151, 25). La resposta a aquest dubte s'ofereix al capítol 71 (*Com ciutat estiga en nombre, ne com no*), segons un conegut pas del *De l'ànima* aristotèlic llargament reprès per la literatura política medieval:

tota ciutat ha sos propis térmens, aitals en granesa e en poquesa de sa congregació, que si notablement los passava creixent o aminvant ja no seria ciutat.

Aquí Eiximenis emprà paraules pràcticament calcades a les del *Regiment de la cosa pública*: «cosa pública és alguna comunitat de gents ajustades e vivents sots una mateixa llei e senyoria e costumes, si-s vol aital ajustament sia regne, o ciutat, o vila, o castell o qualsevol semblant comunitat que no sia una casa sola, per què apar que ajustament domèstic qui és d'una casa ne part de neguna comunitat no és dita cosa pública en aquella comunitat on és part, ans és dita cosa particular o personal o pròpia, e així ho posa lo filosof parlant d'aquesta matèria en la sua *Política*» (cap. I). Cito a partir de l'edició de la meua tesi doctoral en curs.

Açò posa Aristòtil «in secundo De anima» parlant generalment dient axí: «Omnium natura constancium est res certa et terminus sue magnitudinis et auctumti» [...] Com, doncs, cascuna ciutat se haja a regir e a ordonar per natural raó, e enginy e cura de l'hom, e l'om en sa natura estigua en certs térmens, segueix-se que la ciutat ha ésser per força sots certs térmens en totes parts. (71, 153, 4-13)

A banda del criteri numèric estricte, hem de tenir en compte que «granesa de ciutat, quant al nombre de sa congregació, no es deu pendre ne mesurar segons lo nombre de gent impertinent. Açò apar per tant car aquells no pertanyen a l'essència de la ciutat, jatsia que d'ells se servesca la ciutat» (71, 153, 14-17). Eiximenis atribueix aquesta definició a Tit Livi i puntualitza tot seguit que «no ho aproven tots los filosofos» (71, 153, 17-18). D'aquesta manera el menoret deixa una porta oberta a la redefinició cristiana d'un grup nodrit de «gent impertinent» que inclou, a més dels servents i els esclaus, «los estranys qui hi són, e los bacallars e los mals hòmens, qui més són a destrucció de la ciutat que no per res de bé» (71, 153, 19-20). Cap d'aquests grups no afecta la «granesa» de la ciutat, atès que aquest concepte no equival a la suma aritmètica dels seus habitants, sinó a la representació equilibrada dels estaments necessaris per al bon funcionament de la cosa pública. Eiximenis ho explica amb una comparació molt plàstica que aprofita el rendiment polític de la metàfora del cos humà: «[Els membres d'aquells cinc grups 'impertinents'] no fan ciutat, ne la multitud d'aquells fa la ciutat major, jatsia que servesquen a la ciutat, així com anar en galotxes no fa l'hom major, jatsia que el faça pus alt de terra que no era anant sens galotxes» (71, 153, 22-24). Així doncs,

granesa de ciutat, quant a la sua congregació, s'atén e es mesura segons multitud d'aquells qui són essencials parts de la ciutat, així com són sacerdots e consellants, batallants, ordonants, menestrals necessaris abundants. E açò apar per tant car, així com l'hom és dit gran per granesa de sos membres necessaris e ben proporcionats en lo cos natural, així lo cos civil e polític qui és tota la ciutat és dit gran quan la congregació d'aquells és gran, qui són dits parts essencials sues, així com són los dits estaments, segons que davall havem a veure llongament. (71, 154, 31-38)

Eiximenis s'apressa a aclarir que, sense un control rigorós d'aquests estaments, la ciutat no pot

estar «ben composta e ordonada». Aquest tema, però, el tractarà en profunditat més endavant, al tercer tractat del *Dotzè*, és a dir el *Regiment de la cosa pública*: «per eximpli veem que creiximent de jutges, de savis e de cavallers és destrucció de la ciutat, així com davall havem a ensenyar quan parlarem del regiment de la cosa pública» (71, 154, 56-58).

Eiximenis desenvolupa el tema al capítol 72, titulat *En què està granesa e poquesa de ciutat*. Hi estableix, de manera forçosament aproximada, els límits superior i inferior del nombre d'habitants que convé a l'urbs. La definició es desenvolupa de seguida amb elements de «les policies socràtica, e platònica e democràtica» que el menoret trobava ben classificats al *Del regiment dels prínceps* de Gil de Roma:

lo terme de la congregació de la ciutat està envers sa granesa que puixa ésser tan gran com lo seu regidor la porà suficientment governar, regir e ordonar. E lo seu terme en diminució està que sia la sua congregació almenys tanta que ella la puixa de si mateixa bastantment ajudar. (72, 156, 4-8)

Eiximenis reforça aquesta mateixa idea amb una altra comparació molt eficaç, també de llarga tradició:

diu ací Novacianus en la sua «Policia» que la congregació civil és així com una nau, qui pot ésser tan gran que ja no hauria nom de nau, car negú no en poria navegar, així com si tenia dues llegües de llong; e poria ésser ten poca que així mateix no seria bona per navegar, així com si havia un palm de gran. Així diu que és de la congregació civil, car requer en granea e en poquea cert nombre compensant son siti e sos regidors, e així de les altres circumstàncies, en tant que si los dits térmens de la dita congregació passa o lleixa notablement jamás no pot ésser dita ciutat. (72, 157, 37-44)

Tornarà a aquest punt en el capítol 81, titulat *En quants està lo nombre de gran o de poca ciutat*. Havent remarcat les discrepàncies entre autors «indians... europeans... africans... [i] itàlics» respecte del nombre mínim de focs que ha de tenir una ciutat, i després de constatar que, segons la literatura legal i patrística, dotze focs és el requisit «que fa convent e congregació» (81, 175, 20), Eiximenis decideix donar per tancada la discussió. El fragment del cas és molt representatiu del seu treball de síntesi tot al llarg del

Dotzè, amb una sedimentació de fonts nombroses –i desiguals pel que fa a la profunditat de l'anàlisi– que no sempre proporcionen respostes segures als dubtes plantejats:

Emperò diga cascú què es vulla, que ciutat ha a ésser més que carrer e habitació, almenys equal a vila, la qual, segons lo temps present, no ha cert nombre d'habitadors assignat per negú al qual haja hom a creure per força de raó. (81, 175-176, 25-28)

La ciutat ha d'estar «ben composta»

El bloc de dinou capítols (98-116) dedicat a glossar la cinquena part de la descripció de ciutat, *bene composta*, conté les planes sens dubte més rellevants de la teorització urbanística del *Dotzè*. Eiximenis analitza la necessitat que la ciutat estigui «bé composta en los fets de Déu» (caps. 98-100), la importància que estigui «governada per bona llei temporal» (caps. 101-105) i, finalment, tracta la conveniència que estigui «ben edificada en la forma material» (caps. 106-111). És en aquest tercer bloc on trobem els tres capítols centrals del discurs eiximenià sobre la situació i la forma de la ciutat (106, 107 i 110). La condició central d'aquests capítols s'explica per l'equilibri que hi troben tant la síntesi dels materials llegats per la tradició com les idees pròpies d'Eiximenis. Temes com *Quin siti, quines aigües e aires deu haver bella*

El *De l'arquitectura*, escrit per Vitruvi el s. I aC, és l'únic tractat d'arquitectura i urbanística de l'antiguitat que ens ha pervingut. L'objecte del tractat és una ciutat de nova fundació i la forma ideal és el polígon o el cercle, perquè els angles d'una muralla quadrada són vulnerables. Vitruvi té en compte la teoria dels vents a l'hora de prescriure la disposició dels carrers principals i secundaris. Pel que fa als edificis públics, afirma que no s'han d'adaptar necessàriament a la forma de la ciutat sinó que han de satisfer les regles del decòrum i la conveniència. Així, el fòrum ocuparà normalment una posició central, però si es tracta d'una ciutat marítima s'emplaçarà a la vora del port (Finotto 1992: 40). Pel que fa a la fortuna medieval del *De l'arquitectura*, vegeu Schuler (1999).

ciutat (cap. 106) o *Quina forma deu haver ciutat bella e ben edificada* (cap. 110) evoquen una clara dependència vitruviana: el *De l'arquitectura* tracta tant de la situació de la ciutat ideal (I, iv) com de la forma que ha de tenir (I, v).

Situació geogràfica, higiene i salubritat

L'anàlisi combinada d'aquests dos aspectes era una característica habitual de les enciclopèdies medievals, però ben poques vegades –potser mai?– se'n va fer un desplegament tan generós com el que presenta el Dotzè. En el capítol 106 el menoret apunta les característiques que «los grans filòsofs» antics havien atribuït a la situació geogràfica ideal de la ciutat. Eiximenis, sempre atent a l'estil i al contingut de la literatura política escolàstica, elabora una llista dels nou aspectes que haurien acordat aquells «filòsofs» per donar resposta als dubtes sobre «quin siti e quina forma deu haver bona ciutat»:

És dit encara damunt que la composició de la ciutat requereix bella forma, e figura e esguard. E sobre aquesta matèria han alguns disputat quin siti e quina forma deu haver bona ciutat. E ací respongueren los grans filòsofs dient los següents punts. (106, 230, 4-7)

Els nou apartats en què Eiximenis desglossa la situació ideal de la ciutat apleguen tota la informació que la tradició clàssica i medieval, inaugurada per Vitruvi i Pal·ladi, havia dedicat a aquest tema. La síntesi del menoret tornarà a fer notar la centralitat de la figura del mercader: la ciutat ideal neix i es desenvolupa en una planícia; els conreus queden fora de l'espai emmurallat per fer la ciutat més compacta i menys vulnerable als atacs de l'enemic; està situada al costat del riu o a prop del mar; té un bon sistema de clavagueres i l'aigua i l'aire no hi són malsans. La tradició literària de «los grans filòsofs» prescriu la utilitat de tots aquests aspectes en una perspectiva de protecció de l'*urbs*:

Lo primer sí és que propi siti de ciutat és que sia en planície, car aquí es pot mills dilatar e eixamplar.

Lo segon és que la sua amplea sia tal que la multitud qui hi és sia bastant a defendre-la ensems per tota part. Per raó d'açò no aprovaren los grans filòsofs que dins mur de la ciutat haja grans camps, ne vinyes ne horts massa, ne vergers, car aital multiplicació de terra la ret menys fort.

Mentre que Eiximenis no fa referències específiques a Pal·ladi, Gil de Roma es basa en el *De re rustica*, un tractat d'agricultura, per defensar el luxe de les construccions. L'argument que fa servir és que els homes han de tenir cases grans i belles que reflecteixin el seu estatus, perquè el poble en resta seduït i atemorit alhora. No es tracta, doncs, de vanaglòria, sinó d'una política de la imatge (Finotto 1992: 88-89).

Lo terç, que totstemps ciutat sia posada après aigua. E val més que la ciutat sia posada en lo costat de l'aigua que si és partida per diverses parts e que l'aigua li pas per lo mig. Raó és car aitant com la ciutat és partida per més parts, aitant és menys fort. No-res-menys que si l'aigua aquella se pot tolre de lluny, llavors los enemics poran per la via del riu entrar dins la ciutat. E així es pres Babilònia per Ciri, rei de Pèrsia, car ell féu bé cent vuitanta parts del riu Eufrates, qui passa per mig de la ciutat, així que en tant lo escolrec, e el partí e el minvà que los enemics peu calçat entraven per la dita ciutat.

Lo quart, que la ciutat haja grans clavagueres per los carrers principals, per les quals pas aigua sovint contínuament, si fer-se pot, per tal que neguna corrupció no romanga en la ciutat. (106, 230, 7-34)

El punt cinquè –les línies centrals del capítol– aprofita continguts de la *Política* (la ciutat que té sortida al mar atrau més persones, és més rica i proporciona les distraccions més honestes) per remarcar novament un aspecte central de la teorització eiximeniana: els avantatges civilitzadors de la ciutat marítima i el pes específic del mercader en la xarxa de les relacions econòmiques interurbanes:

Lo quint és que lo pus bell siti de ciutat e el millor és planície après la mar. La qual planície no sia en si ne estiga après neguna marjal, ne haja aigües pudents ne podrides qui tinguen la ciutat malsana, car si hi havia aitals infeccions per temps se hauria a despoblar. E havem dit que, si fer-se pot, que la ciutat sia après la mar, car la mar ret la ciutat pus abundant de totes coses necessàries; e pus rica per raó dels mercaders e dels veixells qui aquí drecen contínuament; e pus alegre per raó de l'aigua, qui alegra los ulls e lo cor. No-res-menys que per raó de la mar la gent n'és pus sabent e prudent, car aquí ha contínuament diversitat de gents qui saben e dien diverses coses per les quals

los habitants d'aital ciutat se encerteixen. Així mateix, aquí ha més novelles que en altres llocs, e aquí es fan e es dien més coses e contractes novells que en altre lloc del món. E aquí habiten comunament los grans senyors pus volenter e les persones pus notables, per los quals hom veu e sap coses que no estant fora aitals ciutats. (106, 230-231, 25-37)

Els tres ítems següents desenvolupen, amb profusió d'exemples però sense allunyar-se gaire de les convencions de la tradició vitruviana, l'impacte extraordinari que l'aigua i el vent –en totes les seves formes– tenen en la salut i la qualitat de vida dels ciutadans: «deu ésser lo siti eixut», convé que «la ciutat haja bones aigües e bons aires, e açò per conservar la sanitat de les gents»; i, finalment, «qui edifica ciutat deu guardar que la dita ciutat no sia detràs monts qui li veden lo llevant ne los vents orientals, car aquells són pus sans que altres».

Aquestes línies –riques en casuística pròpia dels tractats divulgatius dels regiments de sanitat– es tanquen amb una constatació neutra de llarga tradició, atribuïda significativament a Vitruvi: «fortalici deu haver alt siti, mas ciutat lo vol baix e pla». Eiximenis llegeix políticament aquesta distinció per afirmar una vegada més la seva radical preferència per les formes de vida urbana i l'adopció d'una perspectiva d'anàlisi que va molt més enllà de les necessitats defensives de la ciutat:

Lo novèn és que la ciutat edificada en muntanya és fort indisposta a totes obres civils, car aquí los treballants contínuament han ab gran enuig a pujar e a devallar. Per tal dix Polus, «De hedifficiis», que fortalici deu haver alt siti, mas ciutat lo vol baix e pla. (106, 232, 69-72)

Excurs profètic: Jerusalem

El capítol 107, titulat *En quin esguard del món deu estar ciutat edificada e en quin estament ha a pujar encara Jerusalem*, complementa la informació de l'anterior amb instruccions ben concretes tocant a la situació geogràfica ideal per a la ciutat i l'«alberg bé edificat». Teofrastus, l'autor a qui Eiximenis hauria manllevat aquestes dades (Vitruvi Pol·lió el cita al *De l'arquitectura*, VI, 1, però el contingut és diferent), va escriure que «jamés en lo món no s'edificà neguna ciutat per art ne així a l·livell de nou que ja no hi hagués qualque altre edifici grosser primer» (107, 233, 25-27). El menoret aprofita la referència per moure's cap al terreny profètic

i apocalíptic i afirma que la identificació de la setena edat del món amb la seva fi ha estat acceptada per «alguns grans doctors de la santa teologia»:

E diu que no creu que jamás d'aquí avant se n'edific neguna per art, sinó la ciutat de Jerusalem, de la qual diu que s'ha a reedificar novellament en la setena edat del món. Llavors diu que serà transportada la seu papal de Roma en Jerusalem, e aquí haurà papa e emperador per mil anys qui seran estats de llinatge de jueus, emperò seran sants crestians e meravellosos. (107, 234, 30-35)

Aquesta periodització de la història, adaptada de l'Apocalipsi, es deu a Pèire Joan Olieu, un dels autors de capçalera d'Eiximenis (per a les obres d'Olieu que figuren a l'inventari de llibres d'Eiximenis, vegeu Monfrin 1991 (1967): 285).

Forma de la ciutat ideal, marítima

Un cop dilucidades la situació geogràfica i la gestió del sòl urbà i extraurbà a la ciutat cristiana ideal, Eiximenis passa a descriure'n la forma. El menoret torna a fer una síntesi de les disposicions urbanístiques formulades per autors pagans i cristians, sense donar-ne els noms perquè es tracta, al capdavant, de «diverses opinions», d'una tradició diversa cap dels elements de la qual no satisfà totalment l'autor, que hi afegeix les seves pròpies conclusions.

Eiximenis anuncia ja a les primeres línies que ens trobem precisament davant de la síntesi d'unes disposicions canviants que, tot i que remunten cronològicament a «los grecs filosofos» –la font remota a què es referia Puig i Cadafalch (vegeu el quadre de la p. 70)–, tenen molt presents els punts de vista de «los savis crestians» que han tractat aquest mateix tema. La imprecisió de les fonts d'aquest capítol és consubstancial a l'objectiu eiximenià de fer un resum de les tradicions pagana i cristiana tocant a la forma ideal de la ciutat:

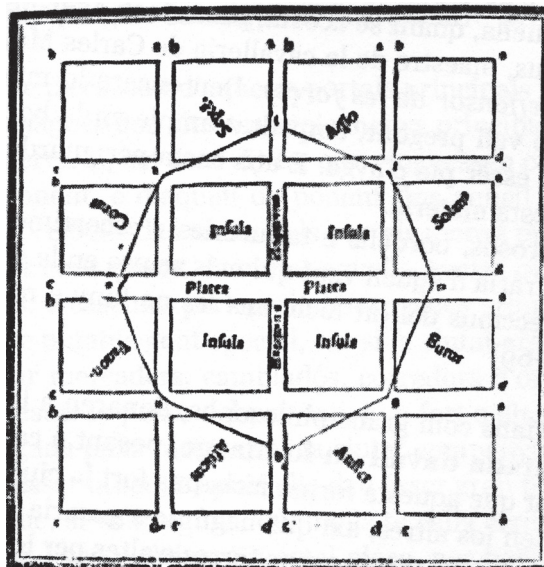
De la forma de la ciutat són estades diverses opinions, car dixeren los grecs filosofos, jatsia que après hi hajen ajustat queucom los savis crestians, e han dit sumàriament en esta matèria que tota bella ciutat devia ésser quadrada, car ret-se'n pus bella e pus ordenada, car llavors, al mig de cada costat, deu ésser un portal principal qui sia lluny de cascadun angle de mur seu per cinc-cents passos, en guisa que tot lo mur haja entorn quatre-mília passos; e del portal d'orient fins al portal de ponent pas carrer gran

e ample travessant tota la ciutat de part en part. Semblant sia del portal principal, qui guarda migjorn, fins a l'altre principal, qui guarda a tramuntana. (110, 240, 4-12)

L'obra que marca el pas d'aquesta síntesi, amb la referència a la forma quadrada de la ciutat i a les dimensions ideals del conjunt urbà, torna a ser el *De l'arquitectura* de Vitruvi (I, IV), que presenta la informació que Eiximenis inclou a les primeres línies del capítol 110: forma quadrada, quatre mil passos de superfície i quatre seccions quadrades dividides al seu torn en quatre illes de cases, per a un total de setze.

A diferència de la major part dels tractats de regim de prínceps o de regim de les ciutats, que es referien a la forma ideal de la ciutat amb criteris exclusivament defensius, el menoret va més enllà i es cuida d'explicar també —i en primer lloc— com s'hi han de distribuir les principals construccions urbanes: els oficis necessaris per a la supervivència de la comunitat, d'una banda, i les estructures religioses i de govern municipal, de l'altra. La tradició on s'abeura Eiximenis prescriu que la ciutat s'ha de dividir en quatre parts iguals («quatre quartons principals, ço és quatre parts»; 110, 240, 19-20) per efecte de la intersecció dels dos carrers principals, el *cardus* i el *decumanus*, que la travessen de nord a sud i d'est a oest. El mestre franciscà aprofita la claredat d'aquest esquema planimètric per afegir-hi les seves consideracions tocant a la distribució dels oficis:

Posaren, encara, que de cascun d'aquests portals principals fins als dos angles qui li estan als dos costats hagués dos altres portals menys principals, l'un fos a la part dreta e l'altre a l'esquerra. E, així com dit és, que vinguessen carrers drets del portal d'orient al portal de ponent, e d'aquell de ponent fins aquell de tramuntana; e així vinguessen carrers drets e bells de cascun dels portals menys principals fins als altres portals contraris. E, per consegüent, la ciutat aquella hauria quatre quartons principals, ço és quatre parts, e cascuna part poria haver plaça gran e bella, e en cascuna part poria estar qualche notable gent especial, car si la ciutat era sobre mar, en la part sobre mar deurien estar mercaders, cambiadors, corredors d'orella, drapers. E en lo costat de la ciutat deu estar lo palau del príncep, ben fort e alt, qui haja exida defora lo mur, així que tota vegada puixa metre dins la ciutat companya o la'n puxa treer. En lo mig de la ciutat deu ésser la seu, e après ella deu ésser gran plaça e bella, ab graons alts de cada part, així que, si vols alguns, que no els

Interpretació de la ciutat ideal descrita per Vitruvi, edició veneciana de 1511 del *De architectura*, la primera que conté il·lustracions (Rosenau 1983).

L'estructura urbanística dels principals ports marítims de l'Europa medieval va estar llargament determinada per les necessitats comercials. Sobre el cas de Gènova, Jones (1997: 211, 213) afirma que tots els carrers conduïen cap al port, en comptes de cap a la catedral o a algun fòrum públic, i afegeix que, a Siena i a Florència (on Villani havia considerat que la llotja de la llana era el punt central), el disseny urbà depenia en gran part de les necessitats comercials.

te calle cercar sinó que te'n puigs alt en los graons e que el veges llajús. En aital plaça, per honor de la seu e dels sacraris divinals, qui aquí són, no deu fer negun solaç desonest; ne hi deuen estar coses venals; ne s'hi deu sostenir neguna inmundícia; ne forca deu aquí ésser ne costell, ne s'hi deu negun punir ne sentenciar. Aquí, pres la seu, deu estar lo bisbe, e après d'ell los sacerdots. E per tal en la dita plaça no es deu sostenir brogit, per no torbar l'ofici divinal, ne aquells qui són dats al servei de Déu. (110, 240-241, 13-33)

Fixem-nos que Eiximenis reprèn la representació de la ciutat ideal com a centre marítim i que els oficis que esmenta en primer lloc pertanyen a l'esfera

de l'intercanvi comercial: «mercaders, cambiadors, corredors d'orella, drapers». No és cap novetat: Vitruvi (I, vii) volia que el fòrum, que havia d'ocupar el centre de la seva ciutat ideal, es traslladés a prop del port si la ciutat tenia sortida al mar.

La font sembla ser en aquest cas el llibre IV del *De re militari* de Vegeti, un compendi de qüestions militars que trobarem citat al capítol següent. Eiximenis hauria pogut obtenir aquestes dades del *Del regiment dels prínceps* de Gil de Roma (cap. 3.3.8). L'extensió d'aquest paràgraf del *Dotzè*, que anticipa continguts del tractat de la guerra (caps. 213-337), no ha de respondre necessàriament a un interès particular d'Eiximenis, sinó més aviat a la disponibilitat de les fonts i als interessos dels lectors potencials (recordem que el *Dotzè*, tot i adreçar-se principalment a un lector burgès necessitat de formació doctrinal, està dedicat a un noble: Alfons d'Aragó, el marquès de Villena).

Però la ciutat cristiana presenta unes altres necessitats. Així, els comerciants, peces clau de l'engranatge social, comparteixen protagonisme amb la seu, situada «en lo mig de la ciutat», i amb «lo palau del príncep», que s'ha d'aixecar «en lo costat de la ciutat» i «amb eixida defora lo mur» per facilitar l'entrada i sortida dels soldats. L'ànima de la ciutat (nobles, príncep, seu, mercaders) governa un cos social multiforme. Eiximenis el descriu de manera més aviat imprecisa. Llegim que cadascuna de les quatre parts de la ciutat —rèpliques a petita escala del conjunt urbà— ha de tenir «un orde dels mendicants» i s'hi han de poder trobar tots els oficis i serveis necessaris per a la supervivència dels ciutadans:

Per cascun dels quatre quarters de la ciutat deu ésser posat un orde dels mendicants, e parròquies certes e oficis certs e mesclats per tal que en cascuna de les quatre porcions de la ciutat se tròpien de tots oficis. Envers lo portal qui va vers la terra, o l'horta, o los camps deuen estar los llauradors; e en cascuna part de les dites quatre deu haver carniceria, pescataria, almodí e tot recapte per los habitants. Aquí, hoc encara, si hi ha aigües copioses, deuen-se partir pertot egualment. (110, 241, 34-40)

El capítol es tanca amb les prescripcions bàsiques pel que fa a «guardar la ciutat, segons aquells qui parlen d'aquesta matèria», i amb una breu acotació sobre la importància que «espitals, llocs de lebreros, bordells, e tafureries e escorriments de clavegueres» —espais i activitats marginals dels centres urbans, però no pas marginals en l'economia urbana— no malmetin la salut dels ciutadans:

Lo mur deu haver en cascun angle principal un bell castell, e cascun portal principal deu estar entre dues torres, e les torres deuen ésser pus altes e majors en los quatre portals principals que no en los altres menys principals. Deu ésser lo mur bo, e alt, e gros e fort per tal que la ciutat no solament se puixa defendre per virtut de sos hòmens, ans encara per virtut de sos murs. No-res-menys que aquells qui estan sots murs, si són poch, mills se poden defendre a molts que si eren sens murs. Requer encara que lo mur haja dalt eixides, en les quals puixen estar amagats los combatents e puixen d'aquí trametre pedres e altres coses invasòries e defenents. Deu encara lo mur ésser tan alt que no es puixa escalar per res. Deuen encara les torres del mur ésser així altes que per gran torre de fust qui fos feta defora per esvaïr o per entrar dins, que no els puixa soberguejar. E deuen aquí tenir bombardes poderoses qui trenquen tot aquell aital bastiment; e deuen tenir aparellat foc, e pega e alquitrà ab què hi meten foc, si s'acosten al mur; e ganxos aferrats ab cadenes lligades al mur ab què aferren lo dit bastiment en guisa que per força haja a romandre aquí, e ells així romanent poden-los esvaïr aquells qui són en les torres del mur ab pedres, e ab ballestes, e ab bombardes, e ab oli bollit e ab alquitrà; e aquells qui són en lo mur entre les torres poden, dejús la bastida aquella, quan s'acosta, posar foc e fer-los molt de mal, segons que ensenyà Armellius, mestre de la cavalleria de Carles Maynes, en lo tractat que féu, qui s'apella «Lo deffensor de les forces». Deu encara lo mur davant haver sa barbana, e après valls o vall pregon, empedrat ample en la boca e baix estret a quantitat d'un peu, e deu ésser ple d'aigua. E açò basta per guardar la ciutat, segons aquells qui parlen d'aquesta matèria.

Espitals, llocs de llebreros, bordells e tafureries e escorriments de clavegueres deuen estar a la part contrària d'aquell vent qui més s'usa en la ciutat, per tal que lo vent aquell no tir les infeccions del dit lloc, ans les ne lluny e no les hi lleix acostar. (110, 241, 41-69)

Formes urbanes descartades per Eiximenis

El capítol següent, 111, amplia els continguts de l'anterior amb la referència a *altres formes e maneres de ciutats ... dades per altres savis [cristians] e filosofos*. La ciutat en forma de creu que Eiximenis hauria volgut reproduïda «davall en lo marge» del manuscrit, amb els extrems fortificats i l'interior de forma quadrada, combina les instruccions de Vitruvi (o de la tradició resumida al capítol anterior) amb el text de Vegeci sobre l'arquitectura militar. Cal tenir en compte, a més, que l'estructura en forma de creu, com assenyala Guidoni (1990: 79), deriva de dues llargues tradicions simbòliques que recorren l'Edat Mitjana europea: la *croce di chiese* i la *croce di strade*.

Vitruvi va concebre el seu tractat sobre arquitectura perquè s'hi incloguessin il·lustracions (Rosenau 1983: 23). No sabem si Eiximenis va trobar-ne a les seves fonts, però el cas és que cap dels testimonis del *Dotzè* en du, i que ni tan sols s'hi va deixar l'espai a què es refereix el menoret per poder-les-hi afegir un cop enllestida la còpia.

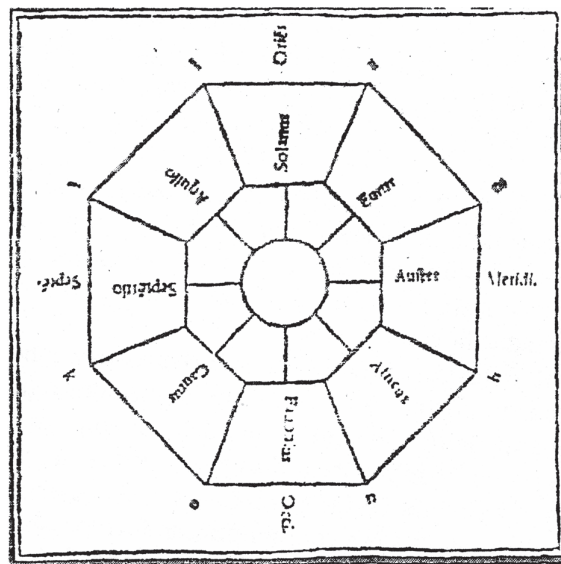
Vittorio Franchetti (1982: 335) afirma que els exemples més nombrosos d'intersecció perpendicular entre les dues vies principals es troben a Anglaterra, on els trets urbanístics s'originen, entre altres factors, pel predomini de l'activitat mercantil. Un dels aspectes urbanístics més típics d'aquestes ciutats és precisament que per fer-hi el mercat s'utilitzaven els eixos urbans principals.

Vegeci és l'única *auctoritas* citada de manera explícita en aquest capítol:

Altres, així savis crestians com grans filosofos, donaren a les ciutats forma de creu, aytal com és pintada davall en lo marge, posant a cada front de la creu un notable portal, posant que aquesta forma faria pus fort la ciutat en quant los angles de l'un braç guarden los altres, així que negú no es gosaria metre entre los dos braços de la creu, majorment si hi havia grans torres e altes per los angles. E posaren que carrers, e places e altres edificis se poden fer així en esta forma quadrada damunt dita. E ab açò concorda Vegeci, «De re militari, libro quarto», hon diu que, per tal que les ciutats no puxen ésser esvaïdes per ginyes, deuen

haver los murs tots fets a angles, e no esteses dret. Així mateix los murs, si molts n'hi ha, l'un deu retre graó o escaló a l'altre, per tal que lo jussà sia enfortit per la terra que lo segon té als peus, e lo segon per la terra qui està als peus del terç, e així pujant segons que és ací pintat. (111, 242, 5-17)

Fidel a la tradició, Eiximenis manifesta la seva preferència per la forma quadrada del traçat urbà. Per tal de ser el més exhaustiu possible, presenta una segona opció formal que hauria estat proposada per «altres philosophos»: es tracta de la disposició circular; que la tractadística grecollatina (la *República* de Plató i el *De l'arquitectura* de Vitruvi) havia integrat a l'interior de la forma quadrada bàsica per tal de seguir els principis d'harmonia, regularitat i delimitació, segons afirma Rosenau (1983: 16). La divisió de l'espai urbà en setze compartiments correspon a una desviació vitruviana del text de les *Lleis* de Plató, que en proposava dotze. La descripció de la ciutat rodona d'Eiximenis —que devia tenir a l'horitzó el valor simbòlic de Jerusalem, la ciutat de Déu, representada a l'interior d'un cercle, tal com passarà amb Roma, ciutat eterna (vegeu la figura de la p. 73)— sembla remuntar a la disposició radial d'un dels models de Vitruvi en què vuit carrers neixen del centre i, per raons higièniques, biseccionen la direcció dels vuit vents:

Interpretació de la ciutat ideal descrita per Vitruvi, edició veneciana de 1511 del *De architectura*, la primera que conté il·lustracions (Rosenau 1983).

Convé aclarir, finalment, quins són els aspectes cohesionadors d'una tradició de pensament urbanístic que ha passat dels autors grecollatins als cristians

sense experimentar correccions substancials. Entre els temps antics i la baixa Edat Mitjana s'estableix una relació de continuïtat en què la bellesa urbana i la pau política i social són les dues cares d'una moneda que conserva tot el seu valor:

Tots generalment s'acorden que les ciutats deuen haver bells carrers e amples. Ne aquí deu hom guardar fortaleza de defensió majorment o menor, car la fortaleza de la ciutat deu aparer defora en mur e en valls, així com dit és, e l'altre deu ésser bell e delitós. E sobre los edificants o dissipants res en la ciutat deuen ésser lleis certes en les ciutats, e persones certes qui ho hagen a posar en estament si mester hi fa. Per conservació d'aquesta bellesa condemnaren fort los filsofs antics aquella abusió tirànica qui s'usa en Itàlia, qui és que quan algú és perseguit per la comunitat, derroquen-li la casa en terra, la qual cosa dien que és gran follia, car per açò la cosa pública n'és damnificada, qui perd aquella habitació. Aprés, la ciutat n'és enlletgida en aquella part; així mateix que aquell per oi del qual se fa seria més ofès e més punit qui dava aquella casa a qualche enemic seu; així mateix que la comunitat se poria ajudar de la dita casa en pecúnia o en altre noble servei; aprés, que així fer és provocar l'enemic de fer semblant si pot e, per consegüent, de derrocar viles, o cremar viles o castells, si en troba, de la comunitat qui així l'ofèn. E per esta via la comunitat no guanya res, ans se perd e es confon. (111, 242-243, 23-39)

Les referències al traçat de la ciutat ideal i a la gestió de l'espai urbà acaben en aquest capítol 111. En el capítol següent es comença a estudiar la sisena part de la definició de ciutat, *honorabilis*; el capítol 117 s'ocupa de la setena, *ordinata ad vitam virtuosam*, i a partir del capítol 131 Eiximenis analitza la vuitena i última, *et sibi sufficientem*. A partir d'aquí, i fins al capítol 356, el menoret desglossarà els tretze elements que necessita la ciutat per ser autosuficient. El dotzè, «haver armes», es pot considerar a dretha llei un completíssim tractat de la guerra.

Si haguéssim de guiar-nos per l'extensió dels materials, afirmaríem que els continguts del Dotzè sobre urbanisme no es compten entre els més rellevants de l'enciclopèdia. I a fe que ens equivocariem, perquè l'allau textual d'Eiximenis s'ha de valorar des d'una altra perspectiva. L'interès de l'enciclopedista per servir un text complet i copiós –sense oblidar l'existència de fonts exhaustives i de fàcil accés per a uns temes però no pas per a

uns altres– el porta a dedicar més d'una novena part del volum a un tractat sobre la guerra. Les referències urbanístiques, per la seva banda, són escasses i disperses, però els capítols on les trobem aixequen les parets mestres de l'enciclopèdia: sense la definició d'una ciutat ideal i d'un ideal de ciutadà tot l'edifici del Dotzè trontollaria.

L'observació eiximeniana sobre l'«abusió tirànica qui s'usa en Itàlia» té un interessant correlat gràfic en l'al·legoria del mal govern de les pintures murals del Palau del Comune de Siena.

Detall del fresc d'Ambrogio Lorenzetti al Palau del Comune de Siena que representa els Efectes del mal govern a la ciutat i el camp. Els edificis són buits o bé estan destruïts (Pietro e Ambrogio Lorenzetti, a cura de Chiara Frugoni. Firenze: Le Lettere, 2002).

Bibliografia

- ANTELO, Manuel, 1985: «La ciudad ideal según fray Francesc Eiximenis y Rodrigo Sánchez de Arévalo», *La ciudad hispánica durante los siglos XIII al XVI*, Madrid: Editorial de la Universidad Complutense, 19-50.
- DELCORNO, Carlo, 1996: «La città nella predicazione francescana del Quattrocento», *La presenza francescana tra Medioevo e modernità*, eds. M. Chessa i M. Poli, Florència: Vallecchi Editore, 53-70.
- DUBOURG, Jacques, 2002: *Histoire des bastides. Les villes neuves du Moyen Âge*, Luçon: Éditions Sud-Ouest.
- EVANGELISTI, Paolo, 2003: «Crederne nel mercato, credere nella res publica. La comunità catalano-aragonesa nelle proposte e nell'azione politica di un esponente del francescanesimo mediterraneo: Francesc Eiximenis», *Anuario de Estudios Medievales*, 33.1, 69-117.
- FINOTTO, Francesco, 1992: *La città chiusa. Storia delle teorie urbanistiche dal Medioevo al Settecento*, Venècia: Marsilio.
- GALMÉS, Jaume, 2000: «La projecció dels models urbanístics medievals a l'edat mitjana moderna. El cas de la Corona d'Aragó», *Al tombant de l'edat mitjana. Tradició medieval i cultura humanística*, coord. M. Barceló Crespí, Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, 155-174.
- GUIDONI, Enrico, 1981: *La città dal Medioevo al Rinascimento*, Roma; Bari: Laterza.
- GROHMANN, Alberto, 2003: *La città medievale*, Roma; Bari, Laterza.
- JONES, Philip, 1997: *The Italian City-State. From Commune to Signoria*, Oxford: Clarendon.
- KHALDOUN, Ibn, 1863-1868: *Les Prolégomènes d'Ibn Khaldoun traduits en français et commentés par M. de Slane*, 3 vols, Paris: Imprimerie Impériale.
- MONFRIN, Jacques, 1991 (1967): «La Bibliothèque de Francesc Eiximenis (1409)», *Studia bibliographica*, ed. E. Grahit et al., Girona: Col·legi Universitari de Girona; Diputació de Girona, 241-287 [Reimpresió de: Jacques Monfrin, «La bibliothèque...», *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, XXIX, 1967, 447-487].
- POTESTÀ, Gian Luca, 2007: «La città di Francesc Eiximenis. A proposito del Dotzè del Crestià, I, 1», *Caplletra* 43, 161-175.
- PUIG I CADAVALCH, Josep, 1936: «Idees teòriques sobre l'urbanisme en el segle XIV: un fragment d'Eiximenis», *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch*, vol. I, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1-9.
- RENEDO, Xavier, 2005: Francesc Eiximenis, *Dotzè llibre del Crestià. Primera part, volum primer*, ed. X. Renedo, coord. S. Martí, amb la col·laboració d'E. Bassegoda, M. Cabré, M. Galí, J. García López, D. Genís, D. Guixeras, E. Izquierdo, J. Lorca, R. Ramos, F. J. Rodríguez Risquete, R. Rojas i J. Torró, Girona: Universitat de Girona / Diputació de Girona.
- ROSENAU, Helen, 1983 (1959): *The Ideal City. Its Architectural Evolution in Europe*, London; New York: Methuen.
- RUBIO VELA, Agustín, 1994: «La ciudad como imagen. Ideología y estética en el urbanismo bajomedieval valenciano», *Historia urbana* 3, 23-37.
- SANCHIS GUARNER, Manuel, 1997 (1972): *La ciutat de València. Síntesi d'Història i de Geografia Urbana*, València: Publicacions del Cercle de Belles Arts.
- SCHULER, Stefan, 1999: Vitruv im Mittelalter: *Die Rezeption von 'De Architectura' von der Antike bis in die frühe Neuzeit*, Köln: Böhlau.
- TODESCHINI, Giacomo, 2002: *I mercanti e il tempio. La società cristiana e il circolo virtuoso della ricchezza fra Medioevo ed Età Moderna*, Bologna: Il Mulino.
- TORRES BALBÁS, Leopoldo et al., 1987 (1954): *Resumen histórico del urbanismo en España*, Madrid: Instituto de Estudios de Administración Local.
- TRENCHS, Josep & Milagros CÀRCEL ORTÍ, 1985: «El Consell de València: disposiciones urbanísticas (siglo XIV)», *La ciudad hispánica durante los siglos XIII al XVI*, Madrid: Universidad Complutense, 1481-1545.